

TVORNIK IN TRPNIK

(Poskusna lekcija za višje razrede osnovne šole)

Obravnava

Primerjajmo:

Učitelj je pohvalil učenca.

Učenec je bil pohvaljen (od učitelja).

Žerjav naklada ladjo.

Ladja se naklada.

Zgornja para stavkov sta vsebinsko enaka, samo da je v prvem stavku v središču pozornosti vršilec dejanja (tj. učitelj, žerjav), v drugem pa od dejanja prizadeti (tj. učenec, ladja). Prvi stavek je v tvorniku, drugi v trpniku.

V tvorniku je vršilec dejanja osebek, od dejanja prizadeti pa predmet. V trpniku pa je od dejanja prizadeti osebek, vršilec dejanja pa je prislovno določilo ali pa je izpuščen. Tvorno obliko v trpniku zamenjamo s trpno (tj. s pomožnim glagolom **biti** in trpnim deležnikom na **-n/-t** ali pa s prehodnim glagolom in **se**).

Deležnik stanja na **-n/-t**

Oblika z deležnikom na **-n/-t** izraža stanje po dovršenem dejanju, če se ne da pretvoriti v netrpniško obliko istega časa in vida: tako npr. *Ladja je naložena* ne pomeni *Ladjo naložijo* ali *Ladjo nakladajo*.

Pomeni besedice **se**

Besedica **se** ob glagolu ne zaznamuje zmeraj trpnosti. Tak **se** je lahko marsikaj:

1. sestavni del glagola brez posebnega pomena:
Jože se smeje. – Milena (*se*) joka.
2. jezikovno sredstvo za izražanje trpnika:
France Prešeren se je rodil ('je bil rojen') 3. decembra 1800.
3. splošni vršilec dejanja:
V tem naslanjaču se dobro sedi ('ljudje dobro sedijo').
4. neprehodnost (potek namesto dejanja):
Steklenica se je razbila ('sama od sebe').
5. glagolski predmet:
Le poglej se ('sebe'), *kakšen si*.

Dvounosti

Ker trpnik nima samosvoje oblike, se oblika z deležnikom na **-n/-t** lahko razume trpno ali pa ne. Tako stavek *Jopica bo spletena* lahko razumemo *Jopica bo kmalu spletena* 'jo bo kmalu kdo spletel' (kot trpnik) ali kot *Jopica bo (s) spletena, ne pa (s)kvačkana* (kot tvorNIK, stanje).

Isto velja tudi za obliko s **se**. Stavke *Majda se ocenjuje* lahko pomeni *Majda ocenjuje sama sebe* (tvornik) ali *Majdo ocenjujejo drugi* (trpnik).

Stavčni tip *Majdo se ocenjuje* (prizadeti v tožilniku ob glagolu s **se**) v zbornem jeziku ni dovoljen, se pa precej govori.

Vaje pri poglobljanju v sistem slovenskega jezika in v njegova besedila zavedamo:

1. Stavke na levi dopolni z deležniki na **-n/-t**:

Cezar je premagal Pompeja.	Pompej je bil
Fašisti so ustrelili Toneta Zgonca.	Tone Zgonc je bil
Teta je skuhala žgance hitro.	Žganci so bili
Postavili so šotor.	Šotor je bil
Jože bo popravil kolo.	Kolo bo
Sonjo kličejo v pisarno.	Sonja je
Napredne ljudi pogosto preganjajo.	Napredni ljudje so

2. Tvornike pretvori v trpnike z deležnikom na **-n/-t**:

Peter občuduje mojo sestrično. – Vesno so poslali v Gorico. – Ivan je našel denarnico. – Otroke so povabili k teti. – Opice so pozdravile občinstvo. – Med vojno so Štanjel požgali. – Pogodbo so podpisali aprila.

Zgled: Profesorica je vprašala Nino tretjo vajo.
→ Nina je bila vprašana tretjo vajo.

3. Trpnike z deležniki na **-n/-t** pretvori v tvornike:

Marljiv učenec bo pohvaljen od vseh učiteljev. – Oče je bil izigran od hčere. – Dalmatinska Biblija je bila natisnjena na Nemškem, ker je bilo tiskanje v Ljubljani od vlade prepovedano. – Nemški bataljon je bil razbit od partizanskih enot. – Delegat je bil izbran od učencev.

Zgled: Jerica je bila ujeta od Milana.
→ Milan je ujel Jerico.

4. Tvornike pretvori v trpnike s **se**:

Vstopnice prodajajo eno uro pred predstavo. – Naročnino lahko poravnavaš v dveh obrokih. – Jajca kuhamo dve minuti. – Pred jedjo si umij roke. – Oktobra grabijo listje. – V mraku slabo vidimo. – To je posoda, v kateri lahko kuhaš čaj. – Treba bi bilo, da uredimo okolico hiše.

Zgled: Pšenico žanjejo.
→ Pšenica se žanje.

5. Trpnike s **se** pretvori v tvornike:

Naznanja se, da bo v nedeljo gasilska veselica. – Naproša se, da naročniki čim prej poravnajo naročnino. – Sprejemajo se novi delavci. – Denarnica se je našla. – Zgornja stran palačinke se namaže z marmelado.

Zgled: Vabi se k obilni udeležbi.
→ Vabimo k obilni udeležbi.

6. Podčrtaj povedi, ki pomenijo stanje:

Tovornjak je bil naložen z opeko.	O nesreči nismo obveščeni.
Tovornjak je bil naložen v hipu.	Oče je bil obveščen sinoči.
Knjige so bile hitro zavite.	Slavko bo hitro obrit.
Knjige so zavite.	Slavko je zmeraj lepo obrit.
Greda je dobro pognojena.	Hiša je bila zidana iz kamna.
Greda je bila pognojena lani.	Hiša je bila sezidana pred sto leti.

Zgled: Tabla je bila med odmorom očiščena. (Trpnik)
(‘Nekdo je med odmorom očistil tablo.’)

Tabla je očiščena. (Stanje po izvršenem dejanju)
(‘Tablo so očistili prej.’)

7. Podčrtaj povedi v trpniku:

Mama že pripravlja zajtrk.	Časopisi pišejo o draginji.
Zajtrk se že pripravlja.	Piše se o draginji.
Gradijo most čez Sočo.	Nataša umiva bratca.
Most čez Sočo se gradi.	Nataša se umiva.

Nasipavajo cesto. Iščemo profesorja matematike.
Cesta se nasipava. Profesor matematike se išče.

Zgled: Hiša se ruši z buldožerjem. (Trpnik)

(‘Hišo rušijo z buldožerjem.’)
Hiša se ruši (‘sama od sebe’).

(Tvornik)

8. Izberi obliko, ki se rabi v zbornem jeziku:

Zdaj se že žanje (pšenico – pšenica). – (Obleka – obleko) za starejšo žensko se prada. – (Knjiga – knjigo) se zavije. – (Varuška – varuško) za dveletnega otroka se išče. – Očala se že (popravlja – popravljaajo). – (Mama – mamó – mame) se pa nič ne vpraša, kaj? – (Nova šola – novo šolo) se bo (zgradila – zgradilo) drugo leto.

9. Ali rabiš ob trpniških glagolih s **se** samostalnik v imenovalniku ali tožilniku, npr. *Od tod se vidi Gorica* ali *Od tod se vidi Gorico* (*Iz razreda se sliši učitelj* ali *Iz razreda se sliši učitelja*)?

Didaktični napotki

Učna praksa kaže, da je poglavje o glagolskem načinu zelo težko. Tvorba trpnika še ne povzroča toliko težav kot pa razlikovanje trpnika od stanja po dovršenem dejanju. Še posebno težko pa se je odločati, kdaj je trpnik normalno izrazno sredstvo in kdaj prisiljeno. Če hočemo učence zares miselno aktivirati, z njimi reševati vaje in iskati še nove primere trpnikov, bomo porabili najmanj tri učne ure. Lekcija o trpniku je sestavljena tako, da v njej ne dobi učenec nobenih odvečnih informacij, ampak le najnujnejše; pač pa vsak učni korak povežemo z ustreznimi vajami; tu naj učenci pokažejo, ali so teoretične postavke dojel prav ali ne.

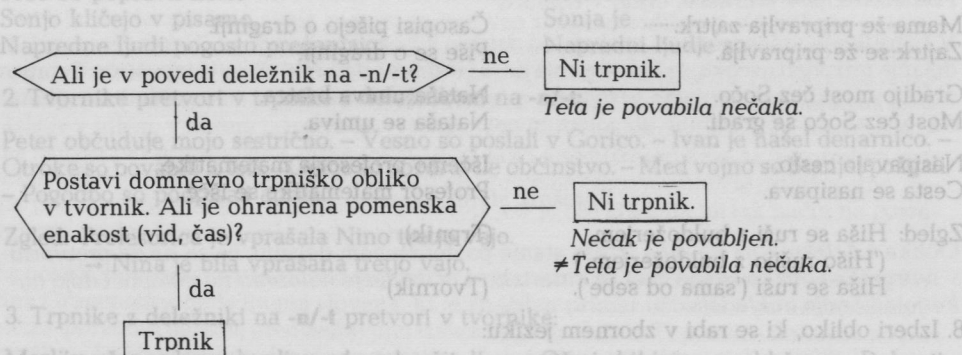
Kot je znano, v slovenščini rabimo trpnik redkeje, kot se rabi v nemščini, angleščini, italijanščini ali francoščini. To najbrž zavisi od razvojne stopnje naroda ali posameznika in od množice izraznih sredstev, ki so v danem jeziku na razpolago (od možnosti premeš-

čanja besed v stavku, pregibnosti ipd.). V slovenskem publicističnem in strokovnem jeziku ali v aforizmih se kljub našemu odporu do trpnika le večkrat pokaže potreba po njem, npr. *Jože Volk je bil od vojaškega sodišča obsojen na dvajset let zapora. – Voda se segreje z Bunsenovim gorilnikom. – Lep glas se sliši daleč, grd pa še trikrat dlje.*

V Bajec-Kolarič-Rupel-Šolarjevi slovnici ni bila posvečena zadostna pozornost pomenski enakosti tvornika in trpnika. Tako se je učiteljem in učencem ob tej slovnici zdelo, da navidezemu trpniku *Vrata so odprta* ustreza tvornik *Odpira (-jo) vrata*. To dvojje pa je po glagolskem vidu in pomenu različno. Že Josip Šuman je v svoji slovnici iz leta 1881 dovršne deležnike na **-n/-t** imenoval dokončalnike, medtem ko je nedovršne deležnike imenoval prave sedanjike. Tudi Jože Toporišič v novi slovenski slovnici razlikuje dve vrsti deležnikov na **-n/-t**: izraze stanja po izvršenem dejanju in prave trpnike.

Če hočemo ugotavljati pomenske odtenke deležnikov na **-n/-t**, ne zadostuje več enostopenjski algoritem za ugotavljanje trpnika, ampak je potreben dvostopenjski:

Primeri za analizo: *Teta je povabila nečaka. – Nečak je bil povabljen. – Nečak je povabljen.*

Nečak je bil povabljen (od tete).
= *Teta je povabila nečaka.*

Na podoben način ravnamo tudi pri trpnikih s **se**. Sprašujemo se, ali pomeni npr. *Stolp se ruši*, da stolp rušijo drugi ali da se ruši sam od sebe. Prvo je trpnik, drugo tvornik. Če se iz same povedi ne dobi odgovora na to vprašanje, ga je treba dobiti iz širšega sobesedila (... *zato ga bo treba podreti, ... ker bodo zgradili novega*), ali pa nam ostane poved dvo-umna.

Ugotavljanje pomena deležnikov na **-n/-t** ali glagolov s **se** je dosti težje, kot je bilo samo odkrivanje teh oblik, ki je bilo v šoli včasih v navadi. Pri diskusijah o pomenski enakosti in neenakosti se zmeraj najdejo učenci, ki ne občutijo pomenskih razlik, ali pa taki, ki si umišljajo celo večje razlike, kot so v jeziku (vzemimo za primer take pretirane razlike: *je spletena* – konec dejanja; *je pletena* – način izdelave). Prav je, da učitelj spodbuja te diskusije, v zagrizena in zamudna pregovarjanja pa naj se ne spušča. Učence, ki nasprotujejo, naprosimo, da problematične primere pretehtajo v sebi. Po navadi gre za to, da so miselno zbegani in rabijo nekaj časa, da svoje misli uredijo.

Obravnava trpnika je že od nekdaj povezana s presojanjem, kaj je slovenski način izražanja in kaj ne. Posezimo nekoliko v zgodovino teh presoj.

Že v Janežičevih slovnicaх je bil odsvetovan trpnik na **-n/-t**, v katerem je vršilec dejanja izražen s predlogom **od** in samostalnikom v roditelju. Priporočeni so bili takile popravki:

Pismo je bilo napisano od brata. → Pismo je napisal brat.

Tega načina izražanja Jakob Sket v svojih izdajah Janežičeve slovnice ni več štel za germanizem in je pravilo o obveznih pretvorbah teh trpnikov v tvornik opustil. V svojem odgovoru na Lendovškovo pritožbo zaradi opustitve te zahteve se je skliceval na to, da je take trpnike rabil Prešeren in da jih rabijo tudi drugi slovanski narodi, npr. //n v tvoji roki roka nje ostane/ zadržana ji od moči nezname. (Prešeren) – Poštovan od svega naroda. (Srbsko) Danes, ko je vpliv nemščine na slovenščino občutno zmanjšan, rabimo tovrstne trpnike redko in večinoma v upravičenih okoliščinah. Gotovo je popolnoma korekten npr. takle nagrobni napis: *Ivan Kuhar / ustreljen od nacistov v letu 1942.*

V naši lekciji ni izrecne prepovedi trpnikov z **od** in samostalnikom v rodilniku. V drugi vaji je prepuščeno učencem, da po svojem jezikovnem občutku pretvarjajo tvornike v trpnike, bodisi s predlogom **od** in samostalnikom v rodilniku ali pa brez tega. V tretji vaji pa take trpnike z vršilcem dejanja pretvarjajo v bolj pogosto rabljene tvornike.

Za neslovensko (romansko) velja tudi konstrukcija tipa *Išče se Uršo Plut*. V teh primerih slovenski slovničarji priporočajo takele popravke:

Išče se Uršo Plut. → *Išče se Urša Plut.*

Pastirja se sliši daleč naokrog. → *Pastir se sliši daleč naokrog.*

Ta popravek iz tožilnika v imenovalnik ima pri osebah večkrat to slabost, da lahko postane poved dvoumna: ne vemo na primer, ali poved *Otrok se kopa večkrat na teden* pomeni, da ga kopajo drugi ali da se sam kopa. Najbrž ravno zaradi tega ta konstrukcija s tožilnikom kljub slovničarskim prepovedim ostaja v rabi.

Med našimi jezikoslovci je zlasti Stanko Škerlj zavračal mnenje, da bi bila takšna konstrukcija romanizma. Ni je štel za trpnik, ampak za brezosebni stavek; zanjo je menil, da nastane v vsakem jeziku samoniklo, npr. *Fantje pojejo pesmico.* – *Poje se pesmico.* – *Poje se pesmica.* Čeprav je tej konstrukciji prisojal slovenski izvor, je pa ni priporočal.

V naši lekciji je tip *Išče se Uršo Plut* okvalificiran kot nezboren. Predzadnja vaja je namenjena, da bi se učenci privadili rabiti v takih primerih imenovalnik. Zadnje vprašanje v vajah pa je zato, da bi se učenci navadili zavestno kontrolirati svoje izražanje.

Kot v preteklosti tako tudi danes nismo enotni v presoji, kateri trpnik je slovenski in kateri ne. Nekateri učitelji slovenskega jezika grede tako daleč, da v šolarskih spisih prečrtajo prav vsak trpnik. Nekateri se zavzemajo za zelo stroga, drugi za bolj popustljiva slovnična pravila. Kaže pa, da togo vztrajanje na brezizjemnih pravilih pripelje do razkoraka med pravili in živim jezikom ter do nepotrebnega zoževanja možnosti izražanja.

Franc Žagar

Pedagoška akademija v Ljubljani

Literatura:

Anton Janežič, Slovenska slovnica, Celovec, 1854, str. 48;

Josip Šuman, Slovenska slovnica po Miklošičevi primerjalni, Ljubljana, 1881, str. 363–364;

Jakob Sket, Odgovor na J. Lendovškove opazke, LZ 1890, str. 308;

Anton Breznik, Slovenska slovnica za srednje šole, Celovec, 1916, str. 151–152;

Stanko Škerlj, Bezlična povratna rečenica s aktivnom konstrukcijom, v: Beličev zbornik, Beograd, 1937, str. 417–429;

Anton Bajec, Rudolf Kolarič, Mirko Rupel, Slovenska slovnica, Ljubljana, 1956, str. 220–228;

Jože Toporišič, Slovenska slovnica, Maribor, 1976, str. 295–297.